

УДК [005:504.064]:664.8

Скляр Л.Б.

кандидат економічних наук, доцент

кафедра обліку та аудиту

E-mail: sklyarl@mail.ru

Одеська національна академія харчових технологій

вул. Канатна, 112, м. Одеса, Україна, 65039

ЕКОЛОГІЧНІ ПЛАТЕЖІ В СИСТЕМІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Проведено аналіз екологічних платежів підприємств консервної промисловості та здійснено визначення, як співвідносяться економічні показники (витрат на охорону навколишнього середовища), екологічні чинники (викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин) та існуючий на підприємстві техніко-технологічний спосіб виробництва. Запропонована загальна схема управління виробничими відходами та викидами, яка містить два сценарії: зниження рівня відходів і викидів та їх утилізація.

Ключові слова: екологічні платежі, відходи виробництва, екологічні викиди, утилізація відходів, екологічне управління.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими та практичними завданнями. Економіко-екологічний аналіз діяльності підприємств консервної промисловості включає оцінку водокористування і водовідведення, плату за викиди в атмосферу від пересувних і стаціонарних джерел, а також за забруднення довкілля відходами. Саме екологічні платежі можуть бути одними із проявів «екологічних» витрат.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Проблематиці формування екологічних платежів присвячено праці багатьох вчених, зокрема Б. Буркинського, В. Степанова [1], Т. Галушкіної, С. Харичкова [2], І. Гречановської [3], В. Данилко [4], Л. Купінець [5] та ін. На наш погляд, недостатньо уваги було приділено формуванню загальної схеми управління виробничими відходами та викидами, яка б містила декілька сценаріїв.

Формулювання цілей дослідження. Провести аналіз екологічних платежів підприємств консервної промисловості. Дослідити загальну схему управління виробничими відходами та викидами.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Економіко-екологічний аналіз виробництва підприємств-забруднювачів ґрунтується на системі показників та інформації, необхідних для прийняття оптимальних управлінських рішень у сфері раціоналізації природокористування й охорони навколишнього середовища.

У всіх суб'єктів господарювання виникають ситуації, коли в результаті їх діяльності утворюються ті або інші відходи. Далеко не всі відходи можна спокійно відправити на звалище, оскільки багато з них небезпечні для навколишнього середовища і здоров'я людей. Тому і вимоги до поводження з такими відходами значно суворіші. Відзначимо також, що утворення відходів і заходи по їх утилізації певним чином повинні бути відображені в податковому і бухгалтерському обліку суб'єктів підприємства.

Для підприємств консервної галузі дуже важливим є організація на підприємствах процесу утилізації відходів. Основоположним нормативним документом у сфері поводження з відходами є Закон України «Про відходи» [6].

Іноді вартість речовин, що підлягає утилізації перевищує вартість продукту, при виготовленні якого одержані ці відходи. Так, при виробництві томатного соку і концентрованих томат-продуктів у відходи йде насіння, яке є цінною сировиною для виготовлення томатної олії, вартість якої в 2,5 рази вища від вартості томатного соку. У консервній промисловості близько 25% становлять відходи та вторинні продукти [7].

Система платежів за забруднення навколишнього середовища в Україні має розгалужену структуру (табл. 1).

Нормативи збору за використання природних ресурсів визначаються з урахуванням їх розповсюдженості,

Таблиця 1

Система платежів за забруднення навколишнього середовища – в Україні

До прийняття Податкового Кодексу (до 2011 р)	За Податковим Кодексом (з 2011 р.)
збір за спеціальне використання природних ресурсів	збір за спеціальне використання води
Збір за забруднення навколишнього природного середовища	екологічний податок

Джерело: власна розробка

якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, продуктивності, місцезнаходження, можливості переробки, знешкодження і утилізації відходів та інших факторів.

Нормативи збору за використання природних ресурсів, порядок його стягнення та ліміти використання природних ресурсів загальнодержавного значення встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Збори за використання природних ресурсів в межах встановлених лімітів відносяться на витрати виробництва, а за понадлімітне використання та зниження їх якості стягуються з прибутку, що залишається у розпорядженні підприємств, установ, організацій чи громадян.

До складу зборів за використання ресурсів навколишнього природного середовища належать: плата за землю, плата за користування надрами, плата за використання тваринного світу, плата за використання живих об'єктів водного миру, радіочастотний збір, плата за використання рослинного світу, лісові збори, плата за спеціальне використання води.

Збір за забруднення навколишнього природного середовища встановлюється на основі фактичних обсягів викидів, лімітів скидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище і розміщення відходів.

Збори підприємств, установ, організацій, а також громадян за викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів та інші види шкідливого впливу в межах лімітів відносяться на витрати виробництва, а за перевищення лімітів стягуються з прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств, установ, організацій чи громадян.

Збір за погіршення якості природних ресурсів (зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм тощо) в результаті володіння і користування встановлюється на основі нормативів, встановлених Кабінетом Міністрів України, за рахунок прибутку, що залишається у їх розпорядженні.

Відходи і побічні продукти виробництва і переробки сільськогосподарської продукції є величезним резервом ресурсозбереження, який поки що використовується вкрай недостатньо.

До переліку відходів від виробництва відносяться: відходи паперу та картону (т), сировина полімерна вторинна (т), склобій покупний (т), відходи тверді побудові (т), відходи деревини (т), відходи тирсу(м3), шини зношені (т), будівельні відходи (м3), мезга соняшникова (т), відходи чорних металів (т).

Слід зазначити, що всі відходи розділяються на чотири класи небезпеки. До надзвичайно небезпечних шкідливих речовин відносяться свинець, ртуть. Високо

та помірно небезпечні шкідливі речовини підприємства консервної промисловості не утворюють. Мало небезпечні шкідливі речовини містять пари спирту, бензину, ацетону. Основний вплив на довкілля на підприємствах консервної галузі здійснюється за рахунок викидів в атмосферу, водних об'єктів і розміщення твердих відходів.

Екологічні платежі та поточні витрати на охорону навколишнього середовища підприємств консервної промисловості згідно форми № 1 – екологічні витрати, наведені у табл. 2.

За ступенем інтенсивності взаємозв'язків харчової промисловості з навколишнім середовищем (негативного впливу) серед об'єктів навколишнього середовища чільне місце посідають водні ресурси.

Ми вважаємо, що збалансований розвиток підприємств консервної промисловості необхідно розглядати у вигляді трьох структурних підсистем – економічної, екологічної та технологічної.

Зростання функціональної ефективності кожної з підсистем відповідає засадам концепції розвитку підприємства. При проведенні економіко-екологічного аналізу, на наш погляд, слід визначити, як співвідносяться економічні показники (витрат на охорону навколишнього середовища), екологічні чинники (викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин) та існуючий на підприємстві техніко-технологічний спосіб виробництва. Для цього побудуємо відповідну матрицю (табл. 3).

За результатами аналізу залежності між темпами росту викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин (Твз) та темпами росту поточних витрат на охорону навколишнього середовища (Тво), що опосередковано характеризує технологію, що використовується на підприємстві, можна виділити три ситуації:

– $T_{вз} > T_{во}$, тобто присутня сповільнена ефективність, коли викиди на одиницю готової продукції знижуються повільніше за витрати. В цьому випадку необхідний перехід на іншу технологію очищення або зміна технології виробництва;

– $T_{вз} = T_{во}$, присутня рівноважна ефективність, коли зростання витрат призводить до такого ж зниження викидів на одиницю готової продукції;

– $T_{вз} < T_{во}$, тобто є позитивна ефективність діяльності підприємств, що говорить про відповідність використовуваній технології економіко-екологічним вимогам.

Що стосується підприємств, які аналізуються, то в табл. 4 показані співвідношення між темпами викидів на одиницю готової продукції та темпами поточних витрат на охорону навколишнього середовища.

Таблиця 2

Екологічні платежі підприємств консервної промисловості, грн.

Назва підприємств	Роки	Екологічні платежі							Поточні витрати на охорону навколишнього середовища		
		Збір за забруднення навколишнього середовища			на 1 грн. продукції	Очищення зворотних вод	Поводження з відходами	Інші напрями природоохоронної діяльності			
		Викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин	У тому числі: від стаціонарних джерел	від пересувних джерел							
ПРАТ ВО «Одеський консервний завод»	2007	18133,0	9942,0	8191,0	0,115	613156,0	10695,0	39807,0			
	2008	18405,0	9812,0	8593,0	0,090	723328,0	25514,0	49165,0			
	2009	20955,0	11498,0	9457,0	0,083	869699,0	37117,0	39838,0			
	Темпи росту	113,8	117,1	110,0		120,2	145,4	81,0			
ВАТ «Одеський консервний завод дитячого харчування»	2007	1897,0	1373,0	524,0	0,061	1007663,0	40857,0	-			
	2008	3141,0	2802,0	339,0	0,100	844452,0	61334,0	-			
	2009	3737,0	3419,0	318,0	0,119	544950,0	53467,0	-			
	Темпи росту	118,0	122,0	93,0		64,0	0,87				
СП «Вітмарк – Україна»	2007	16342,4	7528,2	6558,2	0,027	586333,0	30919,0	22438,0			
	2008	19537,1	8919,8	6968,1	0,032	694712,0	32523,0	32523,0			
	2009	21732,0	10011,0	8721,0	0,036	779699,0	41117,0	29838,0			
	Темпи росту	111,0	112,0	125,0		112,0	126,0	122,0			
ВАТ «Консервний завод «Іллічівський»	2007	9454,9	5188,1	4280,4	0,016	351799,0	1855,0	13462,0			
	2008	11303,1	6147,01	4547,91	0,019	416827,0	1951,0	14160,0			
	2009	12573,0	6899,0	5692,0	0,021	467819,0	2467,0	17902,0			
	Темпи росту	111,0	112,0	125,0		112,0	126,0	126,0			
ЗАТ «Кодимський консервний завод»	2007	433,9	259,4	174,4	0,129	105546,0	556,5	4038,24			
	2008	507,2	303,9	185,4	0,130	123652,5	588,3	4140,27			
	2009	577	345	232	0,128	140354,3	740,0	5370			
	Темпи росту	114	114	125		114	126	130			
ТОВ «Істок»	2007	11078,0	6024,0	5054,0	0,267	84810,0	19802,0	-			
	2008	13244,0	7262,0	5982,0	0,267	98946,0	23973,0	-			
	2009	14732,0	8011,0	6721,0	0,268	112798,0	26333,0	-			
	Темпи росту	111,0	110,0	112,0		114,0	109,0	-			

Джерело: звітність підприємств

Таблиця 3

Відповідність темпів росту економічних показників, екологічних чинників та існуючого на підприємстві техніко-технологічного засобу виробництва

Екологічні показники		Економічні показники			Темпи росту поточних витрат на охорону навколишнього середовища (Тво)		
					Тво < 1,0	Тво = 1,0	Тво > 1,0
Темпи росту викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин (Твз)	Твз < 1,0	Відповідна технологія, низький попит			Технологія потребує удосконалення	Технологія потребує кардинальної зміни	
	Твз = 1,0	Відповідна технологія, незмінний попит			Відповідна технологія		Технологія потребує удосконалення
	Твз > 1,0	Відповідна технологія, зростаючий попит			Відповідна технологія		Технологія потребує удосконалення

Джерело: власна розробка

Консервна промисловість є найбільш водомістка підгалузь. В цієї підгалузі середньорічні нормативні витрати води на одиницю переробної сировини становлять

від 10 до 40 м³. На підприємствах з оборотним водопостачанням води витрачається більше, ніж переробляється сировини: на 1 т плодів і овочів – 5-7 м³ [9].

Таблиця 4

Ефективність діяльності підприємств консервної промисловості [8]

Назва підприємств	Твз	Тво	Ефективність	Заходи по впровадженню технологій
ПРАТ ВО «Одеський консервний завод»	0,922	1,454	сповільнена	перехід на іншу технологію
ВАТ «Одеський консервний завод дитячого харчування»	1,190	0,871	позитивна	відповідна технологія
СП ТОВ «Вітмарк – Україна»	1,125	1,264	сповільнена	перехід на іншу технологію
ВАТ «Консервний завод «Іллічівський»	1,105	1,264	сповільнена	перехід на іншу технологію
ЗАТ «Кодимський консервний завод»	0,984	1,257	сповільнена	перехід на іншу технологію
ТОВ «Істок»	1,003	1,098	сповільнена	перехід на іншу технологію

Джерело: власна розробка

Сточні води підприємств, що переробляють рослинну сировину, характеризуються високим ступенем забрудненості. Великі їх об'єми становлять значну небезпеку для навколишнього середовища. Причому самі по собі стічні води консервної промисловості не є токсичними, але, потрапляючи в озера, ставки і ріки, вони швидко виснажують запаси кисню, що викликає загибель мешканців цих водойм. Органічні речовини стічних вод підприємств консервної промисловості швидко піддаються бродінню і гинуть. Стічні води заводів, що виробляють виноградний сік та солодові, мають дуже малу здатність до біологічного розкладу – за 5 діб розкладається відповідно 14 і 10% усіх забруднень.

Питання формування систем екологічного управління є завданням не тільки екологічним, але й соціально-економічним. Структурована, комплексна екологізація виробництва консервної промисловості сприятиме зростанню конкурентоспроможності вітчизняних продуктів харчування в умовах ринкової економіки.

Проаналізуємо суми податкових зборів за забруднення природного середовища на підприємствах консервної промисловості, що аналізуються (табл. 5).

Аналіз екологічної діяльності підприємств консервної промисловості показав, що головними причинами, що призвели до загрозливого стану довкілля, є:

Таблиця 5

Податкові збори за забруднення природного середовища, грн.

Назва забруднюючих речовин	ПРАТ ВО «Одеський консервний завод»	ВАТ «Одеський консервний завод дитячого харчування»	СП «Вітмарк – Україна»	ВАТ «Консервний завод «Іллічівський»	ЗАТ «Кодимський консервний завод»	ТОВ «Істок»
Нараховано збору за викиди стаціонарними джерелами забруднення, усього	13272,64	3737,27	10891,88	4402,65	806,93	2880,66
Нараховано збору за викиди пересувними джерелами забруднення, усього	10797,74	318,00	8768,70	4691,13	-	2210,10
Нараховано збору за розміщення відходів	135,37	-	94,65	87,50	-	24,10
Усього:	24205,75	4055,27	19761,23	9181,28	806,93	5114,86

Джерело: звітність підприємств

– застаріла технологія виробництва та обладнання, висока енергомісткість та матеріаломісткість, що перевищують у два-три рази відповідні показники розвинутих країн;

– несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв;

– відсутність належних природоохоронних систем (очисних споруд, оборотних систем водозабезпечення тощо), низький рівень експлуатації існуючих природоохоронних об'єктів;

– відсутність належного правового та економічного механізмів, які стимулювали б розвиток екологічно безпечних технологій та природоохоронних систем.

Рішення питань зниження рівня відходів і викидів, а також їх утилізація в першу чергу повинні ґрунтуватись на розробці процедури екологічного управління відходами та викидами на підприємствах та розвитку на виробництві екологічної інфраструктури. На наш погляд, загальна схема управління виробничими відходами та викидами на підприємствах консервної промисловості може включати два сценарії [10]:

1. Зниження рівня відходів і викидів (зміна продукту і процесу виробництва).

2. Утилізація відходів і викидів (біогенний цикл, зовнішнє і внутрішнє рециркулювання).

Виниклі залишкові матеріали виробничої діяльності підприємств консервної промисловості після відповідної обробки можуть знайти своє вживання як нова сировина.

Перший сценарій – зниження рівня відходів і викидів на підприємстві містить зміну продукту, процесу виробництва, економне відношення до ресурсів та заміну сировини або допоміжних матеріалів.

Другий сценарій – утилізація відходів і викидів, які виникають на підприємстві, містить зовнішнє та внутрішнє рециркулювання та кругообіг речовин, біогеохімічний чи біогенний цикл, як одну з головних ланок геосистем.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, структура викидів зі стаціонарних та пересувних джерел підприємств консервної промисловості дозволила визначити їх елементи та їх питому вагу, що дозволяє зробити висновок про типовість необхідних технологічних та організаційних заходів для покращення існуючої екологічної ситуації. Запропоновані сценарії в системі управління виробничими відходами та викидами на підприємствах консервної промисловості потребують подальшого дослідження та розробки організаційно-економічного механізму їх реалізації, що обов'язково буде відображено в наступних публікаціях.

Література

1. Инвестирование природоохранной деятельности / [Буркинский Б. В., Ковалев В. А., Ковалева Н. Г., Степанов В. Н. и др.]. – Одесса : ИПРЭИ НАН Украины, 2002. – 224 с.
2. Галушкіна Т. П. Екологічний менеджмент в Україні: реалії та перспективи / Т. П. Галушкіна, С. К. Харичков. – Одесса : Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 1998. – 107 с.
3. Гречановская И. Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности. – Одесса : ИРЭНТ, 1997. – 182 с.
4. Данилко В. К. Екологічні збори та поточні витрати на охорону природи: статистичний аналіз. / В. К. Данилко // Статистика України, № 1, 2003. – С. 53-57.

5. Купінець Л. Є. Теоретико-методологічні та прикладні засади екологізації продовольчого сектору економіки / Л. Є. Купінець. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – Одеса, 2011. – 39 с.
6. Какутич Е. Ю. Экологическое предпринимательство та екологізація підприємництва: теорія, організація, управління : монографія / Л. В. Жарова, Е. Ю. Какутич, Е. В. Хлобыстов. – Сумы. Университетская книга, 2009. – 240 с.
7. Закон України «Про відходи»: затв. Верховною Радою України від 05.03.1998 р. №187/98-ВР зі змінами і доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/187/98-вр>
8. Скляр Л. Б. Ефективність економіко-екологічних систем підприємств/ Л. Б. Скляр // Сучасні тенденції розвитку наукової думки: II міжнар. наук.–практ. конф., 31 січня 2011 р. : тези допов. – Київ – Лондон. – С. 230–231.
9. Котлер Ф. Хаотика: управління та маркетинг в епоху турбулентності / Ф. Котлер, Дж. Касліоне / Пер. с англ. під ред. Т.В. Співаковської та С.В. Співаковського – К. : Хімджест, ПЛАСКЕ. – 2009. – 208 с.
10. Скляр Л. Б. Екологічний аналіз діяльності підприємств консервної промисловості Одеської області / Л. Б. Скляр // Економіка харчової промисловості. – 2011. – № 1. – С. 74–78.

Стаття надійшла 20.11.2014

Рецензент: Немченко В.В., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій

Скляр Л.Б.

кандидат економічних наук, доцент
кафедра учета и аудита
E-mail: sklyar@mail.ru

Одесская национальная академия пищевых технологий
ул. Канатная, 112, г. Одесса, Украина, 65039

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПЛАТЕЖИ В СИСТЕМЕ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Проведен анализ экологических платежей предприятий консервной промышленности и осуществлено определение, как соотносятся экономические показатели (расходы на охрану окружающей среды), экологические факторы (выбросы в атмосферный воздух загрязняющих веществ) и существующий на предприятии технико-технологический способ производства. Предложена общая схема управления производственными отходами и выбросами, которая содержит два сценария: снижение уровня отходов и выбросов и их утилизация.

Ключевые слова: экологические платежи, отходы производства, экологические выбросы, утилизация отходов, экологическое управление.

Sklyar L.B.

Ph.D. in Economics, Associate Professor
Department of Accounting and Auditing
E-mail: sklyar@mail.ru

Odessa National Academy of Food Technologies
Kanatnaya Street, 112, Odessa, Ukraine, 65039

ECOLOGICAL PAYMENTS IN THE SYSTEM OF ECOLOGICAL ECONOMIC MANAGEMENT

Balanced development of enterprises canning should be considered in three structural subsystems – economic, environmental and technological.

The formation of environmental management systems is a task not only environmental but also social and economic. Structured, comprehensive greening canning industries will contribute to the growth of competitiveness of domestic food in a market economy.

Economic and environmental analysis of enterprises canning includes an assessment of water and sanitation fees for emissions from mobile and stationary sources and for pollution management. Therefore, environmental payments may be one manifestation of «environmental» costs.

The analysis of environmental canning companies showed that the main reasons that led to threatening the environment are:

- Outdated production technology and equipment, high power consumption and material consumption in excess of two – three times the corresponding rates in developed countries;
- Unfavorable structure of industrial production with high concentrations of environmentally hazardous activities;
- The absence of proper environmental systems (sewage treatment plants, water supply systems working, etc.), low level of existing environmental protection facilities;

– Lack of adequate legal and economic mechanisms to stimulate the development of environmentally sound technologies and environmental systems.

All businesses face a situation where as a result of their activities produced or that waste. Not all waste can be safely sent to landfill because many of them are dangerous to the environment and human health. Therefore, the requirements for the management of such waste much stricter.

The general scheme of management of production wastes and emissions in enterprises canning may include two scenarios:

- Reducing waste and emissions (change the product and the production process)
- Recycling and Emissions (nutrient cycle, internal and external re cycling).

Keywords: ecological payments, wastes of production, ecological emissions, utilization of wastes, ecological management.

References

1. Burkynskiy B. V., Kovalev V. A., Kovaleva N. H., Stepanov V. N. y druihye. (2002). Ynvestyrovanye pryrodookhrannoï deiatelnosti – Odessa: YPRYEEY NAN Ukrainu, 224.
2. Halushkyna T. P., Kharychkov S. K. (1998). Ekolohycheskyi menedzhment v Ukrainy: realyy y perspektyvy. Odesa: Instytut problem rynku y ekonomyko-ekolohycheskykh yssledovanyi NAN Ukrainu, 107.
3. Hrechanovskaia Y.H. (1997). Ekonomyko-ekolohycheskoe rehulyrovanye predprynymatelskoi deiatelnosti. Odessa: YRENT, 182.
4. Danylko V. K. (2003). Ekolohichni zbory ta potochni vytraty na okhoronu pryrody: statystychnyi analiz. Statystyka Ukrainy, 1, 53-57.
5. Kupinets L. Ye. (2011). Teoretyko-metodolohichni ta prykladni zasady ekolohizatsii prodovolchoho sektoru ekonomiky. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia doktora ekonomichnykh nauk. Odesa, 39.
6. Kakutykh E. Yu., Zharova L. V., Khlobystov E. V. (2009). Ekolohycheskoe predprynymatelstvo ta ekolohyzatsiia predprynymatelstva: teoriia, orhanyzatsiia, upravlenye: Monohrafiia. Sumy, Unyversytetskaia knyha, 240.
7. Zakon Ukrainy «Pro vidkhody»: zatv. Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy vid 05.03.1998 r. №187/98-VR zi zminyamy i dopovnenniamy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/187/98-vr>
8. Sklyar L. B. (2011). Efektyvnist ekonomiko-ekolohichnykh system pidpriemstv. Suchasni tendentsii rozvytku naukovoï dumky: II mizhnar. nauk.-prakt. konf., 31 sichnia 2011 r.: tezy dopov. Kyiv-London, 230-231.
9. Kotler F., Kaslione Dzh. (2009). Khaotyka: upravlinnia ta marketynh v epokhu turbulentsnosti. Per. s anhl. pid red. T.V. Spivakovskoi ta S.V. Spivakovskoho – K. : Khimzhhest, PLASKE, 208.
10. Sklyar L. B. (2011). Ekolohichni analiz diialnosti pidpriemstv konservnoi promyslovosti Odeskoi oblasti. Ekonomika kharchovoi promyslovosti. № 1, 74-78.